

Kęstutis VAITKUS

Jurgis Pabrėža – žemaičių bendrinės kalbos kūrėjas

Garsusis žemaičių kalbos rašybos puoselėtojas, botanikas, pranciškonas pamokslininkas ir sielovadininkas Jurgis Pabrėža gimė 1771 m. sausio 15 d. Večių kaime (Kretingos apskr.), Jono ir Rožės Baužinskaitės Pabrėžų šeimoje. Minint jo 250-ąsias gimimo metines, Lietuvos Respublikos Seimas 2021-uosius paskelbė Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos metais. 2021 m. pavasarį Kretingoje buvo surengta mokslinė-praktinė konferencija, po kurios pasirodė straipsnių rinkinys „Žemaičių šventasis: Jurgiui Ambraziejui Pabrėžai - 250“ (Klaipėda, 2021 m.). Beje, 1971 m. įvyko net du J. Pabrėžos 200-ųjų gimimo metinių minėjimai – Kretingoje bei Niujorke. Tuomet Lietuvos Mokslų Akademijos Botanikos institutas išleido straipsnių rinkinį „Jurgis Pabrėža (1771-1849)“ (Vilnius, 1972 m.). Minėti leidiniai svariai papildė išsamią Viktoro Gidžiūno parašytą monografiją „Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771-1849)“ (Roma-Vilnius, 1994 m.).

Žemaičių plejada

Pranciškonas Vincas Viktoras Gidžiūnas (1912-1984), buvęs JAV lietuvių išeivijos veikėjas, suspėjo parašyti dvi minėtosios monografijos dalis. Trečiąją autoriaus suplanuotą dalį „Pabrėža – mokslininkas, gydytojas ir pilietis“ parašė istorikė dr. Irena Vaišvilaitė. Ji rašė: „Tėv. J. A. Pabrėža priklauso tai susipratusių žemaičių grupei, kurią išauklėjo Vilniaus universitetas. Ši grupė XIX amžiaus pradžioje sukėlė gyvą žemaitišką sąjūdį. Pabrėža stovi greta Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio, išvertusio Naująjį Testamentą, greta Kajetono Roko Zabičio, paruošusio lietuvių ir žemaičių vaikams elementorių, greta Dionizo Poškos, kurį Pabrėža gyrė, kad rūpinasi žemaičių kalbos gryninimu, greta Silvestro Teofilio Valiūno, sukūrusio Birutės dainą, greta Simano Stanevičiaus, parašiusio patriotinę odę – Žemaičių šlovė, greta didžiųjų savo kaimynų Simano Daukanto ir vysk. Motiejaus Valančiaus, su kuriais artimai bendradarbiavo. [...] Pabrėža ne tik kalbėjo, bet ir savo pamokslus, botanikos, medicinos ir kitus veikalus rašė kretingiškių žemaičių tarme. [...] Žemaitiškai jis prirašė daugiau, negu visi kiti XIX amžiaus pirmos pusės rašytojai kartu – gal tik vieną S. Daukantą išskyrus.“

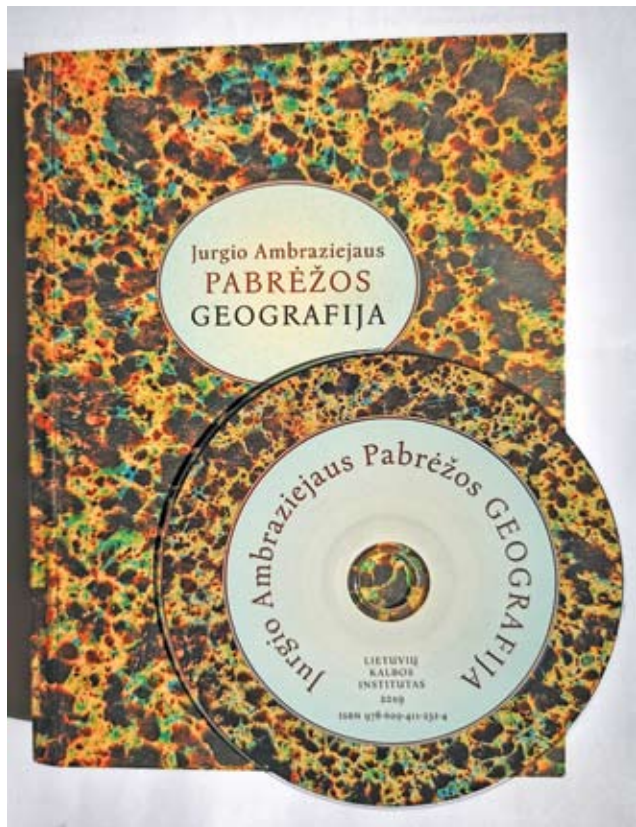
Bendrinė žemaičių kalba

Nijolė Raudytė straipsnyje „Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos neformali lituanistinė mokykla Kretingos bernardinų vienuolyne XIX a.“ („Žemaičių šventasis [...]“) pažymi, kad tuo laikotarpiu Kretingos vienuolyne susibūrė išsilavinusių asmenų grupė, kurios neformaliu vadovu buvo J. A. Pabrėža. Jis pradėjo kurti rašytinę bendrinę žemaičių kalbą, paremtą dounininkų tarmės pagrindais („Žodžius atrasi paraszitus teyp, kaip tamų paszaliecy wysy Že-

Kalbininkas Juozas Pabrėža prie paminklo J. A. Pabrėžai ir S. Daukantui Lenkimuose (skulptorius Jonas Pušinskas, 2021 m.).

Iš Juozo Pabrėžos feisbuko paskyros.

„Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos geografija“ su DVD plokšte (LKI, 2019 m.).

maytey kalb.“). Jo bendraminčiai ir sekėjai stengėsi perimti šį modelį. Simonas Grosas parašė gramatiką „Kalbrieda Ležuwe Žemaytyszka“

(1835 m.) ir 3000 žodžių lenkų-žemaičių kalbų žodynėlį (1835 m.). Juozapas Butavičiaus parengė S. Daukanto „Istorijos žemaitiškos“

11.) Tórkyszkaa-tatarynis Tórcyjoo, Krymy yr t. t. – apar tu Židyszka-sis, yr Cygonyszka-sis.

§. 11.

Swietingóms. (: Ludność)
Swietingóma Europas rokáu
180.000.000 Dušzių.

§. 12.

Dyrzós. (: Klimat.)
Dyrzós Europas newyinoks.
ira. – Šžiaurynis tarp 75–60.° pła=

Gyventojų skaičiaus Europoje nusakymas.

Iš „Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos geografijos“.

jūra atlantinė: nom. <jūra> atlantyny 134(24)–135(2),
instr. juuró atlantyny 139(15–16), 143(9–10), 153(22),
atlantyny juuró 135(8–9)

jūra azovinė (Azovo jūra): instr. juuró Azowyny 113(19)

jūra azovskinė (Azovo jūra): nom. <jūra> Azowskyny
16(15–16), 24(24), instr. juró azowskyny 14(12),
<jūra> azowskyny 8(23), 23(22–23)

jūra balganoji (Baltijos jūra): nom. Jura balganoji 24(23),
<jūra> balganoji 8(14), acc. jura balganóujy 35(26)–
36(2), instr. juró balganóujy 35(7–8), <jūra> balga-
nóujy 16(5)

jūra balsvoji (Baltijos jūra): nom. <jūra> balswoji
24(23–24)

jūra baltoji (Baltoji jūra): nom. jura baltoji 8(5–6), acc.
jura baltóujy 29(21–22), instr. <jūra> baltóujy 15(23)

Vietovardžių rodyklės fragmentas.

Iš „Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos geografijos“.

Iliustracijoje - J. A. Pabrėžai 1993 m. Kretingoje pastatytas skulptoriaus A. Boso ir architekto S. Manomaičio sukurtas paminklas.

Iš „Žemaičių šventasis“ (dail. Andrius Seselskas).

nuorašą (apie 1833-1835 m.) – daugiau kaip 1000 puslapių. Simf-

ronijus Žabakevičius rašė pamokslus (išliko 121 pamokslas). Beje,

S. Groso gramatikos pratarmėje, kurią parašė J. Butavičius, pabrėžiamas žemaičių kalbos grynumas: „kninga ta rodos labai priderati diel Žemaytiu ipatinga wysso pawieto Telszių, dydzios dalyis pawietu Sziauliu yr Raseyniu: bo tamų kraszty kaypo tolausemy nu swetymu rubeziu, reges tebesati jôu czystesny senowes kalba nekap kytusy Žemaycziu krasztusy ont Newiezas linkont“.

Kaip rašo N. Raudytė, siekiant apsaugoti minėtus rankraščius (XIX a. 4-7 deš.), jie surinkti į Neformalios lituanistinės mokyklos Kretingos bernardinų vienuolyne kolekciją (134 dokumentai). 2019 m. ši kolekcija pripažinta nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo objektu ir įrašyta į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą (paties J. A. Pabrėžos darbai į jį neįtraukti).

Anot prof. Giedriaus Subačiaus, J. A. Pabrėža žemaitiškai rašyti pradėjo dar XVIII a. pabaigoje. Iš pradžių taip jis rašęs savo pamokslus ir kitus religinius tekstus, bet vėliau žemaitiškai pradėjęs rašyti ir mokslinius darbus botanikos bei gydymo temomis. O apie 1827-1831 m. apsišprendęs kurti bendrinę žemaičių kalbą, kurią vadindęs pajūrio žemaičių.

Žemaičių bendrinės kalbos bruožai

Žemaitis kalbininkas prof. Juozas Pabrėža straipsnyje „Jurgis Ambraziejus Pabrėža – žemaičių bendrinės rašomosios kalbos kūrėjas“ („Žemaičių šventasis [...]“) pamini svarbesnius J. A. Pabrėžos žemaičių rašomosios bendrinės kalbos ypatumus. Vertėtų keletą jų prisiminti.

Vartojamos lenkiškojo raidyno raidės, pvz.: paczios (liet. pačios), sawa (savo); siaurės žemaičiams būdingus dvibalsius *ou*, *ei* žymėjo dviraizdžiais *ou*, *yi*: sesou (sesuo), lyipy (liepė); žemaičių dvigarsius *an*, *en* žymėjo nosinėmis raidėmis *a*, *e*: atsyrad (atsiranda), pėky (penki); vietoj afrikatų *č*, *dž* dažnai žymimi kretingiškiams būdingi priebalsiai *t*, *d*: žemaitems (žemaičiams), medems (medžiams), nors pasi-taiko ir afrikatų (pradziy); ryškus žemaičiams būdingas žodžių galūnių trumpinimas: nier (nėra), tarnau (tarnauja); būdingas išskirtinis dvigubų raidžių rašymas: plaukaa (plau-

Nukelta į 12 psl.

Jurgis Pabrėža – žemaičių bendrinės kalbos kūrėjas

Atkela iš 10 psl.

kai), cybóoly (svogūnas), Joorgis Paabreža (Jurgis Pabrėža) ir t. t.

Pasak Juozo Pabrėžos, jau tada J. A. Pabrėža „pranašišškai išvelgė ir suprato, kad dviejų skirtingų kalbinių sistemų (žemaičių ir aukštaičių) suplakti, sujungti kuriant vieną bendrinę kalbą neįmanoma.“ Anot profesoriaus, jeigu minėti žemaičių rankraščiai bei J. Čiuldos žemaičių kalbos gramatika būtų buvę išspausdinti, tai sunku pasakyti, kuri kalbinė sistema būtų pasirinkta bendrinės lietuvių kalbos kūrimui...

J. A. Pabrėžos „Žemiuraszts“

Garsiojo žemaičio rankraštinis palikimas tampa aktualesnis, kai tik būna išspausdinamas kuris nors jo veikalas. Štai svarbiausio jo

gyvenimo darbo „Tayslós augumynnis“ perrašas su faksimile kompaktinėse plokštelėse publikuoti 2009-2015 m. Buvo galima akivaizdžiai pamatyti mūsų pirmojo botaniko aprašytus augalus bei jo žemaitišką rašybą. O 2019 m. Lietuvių kalbos institutas išleido jo XIX a. I-oje pusėje (metai nežinomi) parašytą pirmąjį mūsų geografijos vadovėlį su DVD plokštele „[Ižėgis] Geograpyje (Žemiuraszts) ira apraszims žemys at Kóry gywenom [...]“. Tad galima sužinoti, ką tais laikais apie pasaulį savo mokiniams Kretingos mokykloje kalbėjo J. A. Pabrėža, bei pamatyti būtent to laikotarpio jo žemaitišką rašybą. Ją skyrelyje „Rankraščio kalbos ypatybės“ aptarė leidinio rengėja Rita Šepetytė. Verta sustoties kai kuriais jos teiginiais.

R. Šepetytė patvirtino,

jog vadovėlis parašytas J. A. Pabrėžos gimtąja žemaičių tarme. Lenkų kalbos raidyno rašmenys pritaikyti šiai tarmei užrašyti.

Fonetikos viena ypatybių – nenuosekliai vartoti digrafai, pvz., saalas (liet. salos). Dvibalsių ai ir ei monoftongizacija – ne visur, pvz., Žemraszitojee (geografai), bet giwentojey. Nenuosekliai rašytos ir jau minėtos afrikatos.

Morfologijos žemaitiškumas – dviskaita, kuri vartojama ne tik vardininko bei galininko, bet ir kilmininko bei įnagininko linksniuose, pvz., dwym jurnym (dviem jūromis). Daugelyje formų – žemaičiams būdingas žodžių trumpinimas, pvz., Amerykoo (Ameriko[je]). Būdinga ir forma nežygnomis (nežinomi).

R. Šepetytė kaip leksikos ypatybę pažymėjo daiktavardinio būdvardžio su priesaga -inis

Esu saw Zmogelus szarpus koznamy darby
Wys mon pagał nora kłoeis Diewy buk Taw garby
Atbuwaw b(a)udziawa keik ozdeie Ponas.
Gyr uztay muni ponas yr Kunigas Klybonas
Uzmokeijaw doni noris su dydy beidu
Nebyiaws dabar ney sawa Pona ne Ureida
Karczymo niesu skolingas noris kas nedielu
Atsygiery patsay alaws perku dar preitelu.
Turiu Junga Jaweziu tris Zyrgus yszertus
Ir numelus neskolingus koznam atwertus.
Turiu du sunelu dwy skaystes mergeles,
Kas tykt anas gawn regeity saka kad panales.

J. A. Pabrėžos eilėraščio fragmentas.

Iš V. Gidžiūno monografijos „Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771-1849)“.

vartojimą po tikrinio vardo, pvz., Karaliiste Bawaryny (Bavarijos karalystė). Tačiau šis dalykas turbūt labiau priskirtinas sintaksės sričiai. O žemaitiškos leksikos pavyzdžių randame pakankamai: giwen be miestu yr sooduu (soda – liet. kaimas); náu Byrzėly lig Rógsiey liitaa (lietūs); yr prykly (priklus – liet. nemalonus, įkyrus, sunkus); par dyina kawojės (slepiasi, slapstosi).

Skyrelyje „Jurgio Am-

braziejaus Pabrėžos geografija“ apie šį vadovėlį rašo geografas Ričardas Skorupskas. Jis pakomentuoja kai kuriuos dalykus. Pavyzdžiui, apie žemynus autorius rašė: „wysómažiausioji ysz ju wadynas Europó [...]“. Bet apie Europą prirašyta daugiausiai, nes apie ją turėta pakankamai žinių. Nurodytos valstybinės santvarkos (Rieds – rėdas). R. Skorupskas atkreipia dėmesį, jog demokratinį „rėdą“ J. A. Pabrėža vadina dar ir

gaujavalzdziu (Demokratycznyznynis arba gaujewaldis)... Iš Rusijos imperijos gubernijų pažymimos Lietuvinė – Vilniškoji (Lytówyny Wylnyszkoji) su „pirmutiniu miestu“ Vilniumi ir Lietuvinė – Gardino (Lytówyny Gardnyny) su Gardinu. Iš Europos kalbų grupių devintu punktu pažymėta ir „Žemaytynis, Lytówynis, yr Łatwyszskasis“. Ir šiaip vadovėlyje galima rasti idomių dalykų: „Syberijoo bun ylgas žyimas, yr smarkiausy speygaa“, Australijoje arba Okeanijoje „žmonis riin“ (žmones ryja) ir t. t.

Tad J. A. Pabrėžos geografijos vadovėlis parašytas tikrai vaizdinga žemaičių kalba.

Plungė

